346sk15

१५

भ्वादिप्रकरणे- भूधातोः लृटि लोटि च रूपसाधनम्

प्रस्तावना

पूर्वपाठेषु लट् लिट् लुट् इति एते लकाराः अतिक्रान्ताः। एषु लकारेषु भूधातोः रूपाणि साधितानि। तेषां साधनाय यानि सूत्राणि अपेक्षितानि तानि प्रस्तूय व्याख्यातानि च।

इतः परं लृट् लोट् लङ् चेति त्रयो लकाराः अत्र प्रस्तोष्यन्ते। भूधातोः एषु लकारेषु सर्वाणि रूपाणि साधयितुम् यानि सूत्राणि अपेक्षितानि सन्ति तानि अत्र प्रदास्यन्ते। एतेषां रूपाणां साधनाय यानि दशमकक्षायाः व्याकरणस्य पुस्तकस्य सूत्राणि इतः पूर्वम् अतिक्रान्तानि च सूत्राणि छात्रेण ज्ञातानि एव इति मत्वा पुनः न व्याख्यास्यन्ते। अतः व्याकरणे परपाठस्य अध्यनाय प्रथमतः पठितेषु किं सूत्रं कदा अपेक्षितं भवेदिति निश्चयः नास्ति। अतः दशमकक्षायाः पाठाः द्वादश्याः च इतः पूर्वं गताः पाठाः साधु पठनीयाः।

प्रथमद्वितीयपाठयोः यानि तिङन्तप्रकरणस्य साधारणानि सूत्राणि सन्ति तानि बहूनि यद्यपि आवश्यकानि भवन्ति तथापि सर्वेषां सदा उल्लेखः न करिष्यते। प्रति रूपं सर्वाणि रूपाणि उल्लिख्यन्ते चेत् ग्रन्थस्य परिमाणम् निर्दिष्टपरिमाणादपि अद्यधिकं भवेद्।

उद्देश्यानि

इमम् पाठं पठित्वा भवान् -

- तिङन्तप्रकरणस्य सूत्राणि बुध्यात्।
- लृट् लोट् लङ् एषु लकारेषु भूधातोः रूपाणि ज्ञास्यति।
- लृट् लोट् लङ् एषु त्रिषु लकारेषु भूधातोः तत्तुल्यानाम् अन्येषामपि धातूनां रूपाणि साधयितुं समर्थो भविष्यति।
- लृट् लोट् लङ् एषां लकाराणां कदा कुत्र प्रयोगः कर्तव्यः इति विज्ञास्यति।
- शबादिविकरणस्य अपवादं ज्ञास्यति।

➢ लृट् लोट् लङ् एषु त्रिषु लकारेषु अनुवृत्तिः अधिकारः आक्षेपः तदादिविधिः तदन्तविधिः एतान् ज्ञास्यति।

➢ लृट् लोट् लङ् एषां त्रयाणां लकाराणां सूत्राणि व्याख्यातुं समर्थो भविष्यति।

भूधातोः लृट्-लकारे रूपाणि

[१५.१] लृट् शेषे च॥ (३.३.१३)

सूत्रार्थः - भविष्यति अर्थे धातोर्लृट् क्रियार्थायां क्रियायां सत्याम् असत्यां च।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन लृट् लकारः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। लृट् (१/१), शेषे (७/१), च इत्यव्ययपदम्। भविष्यति गम्यादयः इति सूत्राद् भविष्यति इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। धातोः इति पञ्चम्यन्तमधिकृतमस्ति। च इत्यनेन तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इति सूत्रस्थाभ्यां क्रियार्थायां क्रियायाम् इति पदाभ्यां परामर्शः भवति। क्रियार्था या क्रिया ततः भिन्नार्थः एवात्र शेषः। सूत्रार्थो भवति - क्रियार्थायाम् क्रियायां सत्याम् असत्यां च धात्वर्थव्यापारः भविष्यत्काले इति विवक्षा चेत् धातोः लृट् विधीयते।

विवरणम् -

या क्रिया अपरक्रियायाः निष्पादनार्थं क्रियते सा क्रियार्था क्रिया। क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था क्रिया। चैत्रः वदति - पठिष्यामि इति पाठशालां गच्छामि इति वाक्यम्। अत्र चैत्रः गमनक्रियां करोति। किं प्रयोजनम् अस्याः क्रियायाः। अत्र गमनं कृत्वा पठिष्यति चैत्रः। अतः गमनक्रियायाः प्रयोजनम् पठनक्रिया। गमनं पठनार्थम्। अतः गमनक्रिया पठनार्था क्रिया। अतः क्रियार्था क्रिया गमनक्रिया।

वाक्ये क्रियार्था क्रिया स्यात् न वा स्यात् , धातोः लृट् 'भविष्यति' अर्थे विधीयते। अत एव सूत्रार्थो भवति - क्रियार्थक्रियायाः सत्त्वे असत्त्वे च धात्वर्थव्यापारः भविष्यत्काले इति विवक्षा चेत् धातोः लृट् विधीयते।

लृट् अद्यतने अनद्यतने च भविष्यति काले भवति। अतः भविष्यत्सामान्ये लृट् विधीयते।

उदाहरणम् - १) क्रियार्थायाम् क्रियायां सत्याम् - पठिष्यामि इति गच्छामि इति। २) क्रियार्थायाम् क्रियायाम् असत्याम् - पठिष्यामि इति।

सूत्रार्थसमन्वयः - १) क्रियार्थायाम् क्रियायां सत्याम् - पठिष्यामि इति गच्छामि इति। अत्र पठनार्थम् गमनम्। पठनक्रियार्था गमनक्रिया। अतः क्रियार्थयाम् सत्याम् भविष्यति काले पठने विवक्षिते प्रकृतसूत्रेण पठ्-धातोः लृट् विहितः।

२) क्रियार्थायाम् क्रियायाम् असत्याम् - पठिष्यामि इति। अत्र वाक्ये क्रियार्था क्रिया नास्ति, परन्तु भविष्यति काले पठनं विवक्षितम्। अतः प्रकृतसूत्रेण पठधातोः लृट् विहितः।

भूधात्वर्थः व्यापारः भविष्यत्काले इति विवक्षायां भूधातोः लृट् शेषे च इति सूत्रेण लृटि ऋकारटकारयोः इत्संज्ञायां लोपे च भू ल् इति स्थितिः जायते। कर्तुः प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायाम् लस्य स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे भू ति इति स्थितिर्भवति। अत्र लृट् कर्तरि विहितः। एवञ्च तस्य स्थाने विहितः तिप् अपि स्थानिवद्भावेन कर्तरि एव, तिङ्त्वात् तिङ् शित् सार्वधातुकम् इति सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञकश्च। अतः कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे कर्तरि शप् इति सूत्रेण शप् प्राप्नोति। तदा स्यतासी लृलुटोः इति सूत्रेण शपम् अपवादत्वेन प्रबाध्य स्यप्रत्यये कृते भू स्य ति इति स्थितिर्जायते। अत्र स्य प्रत्ययः तिङ्-भिन्नत्वात् शिद्भिन्नत्वात् धातोः इति विहितत्वाच्च आर्धधातुकं शेषः इति सूत्रेण आर्धधातुकसंज्ञकः, तस्य आद्यवर्णः सकारः वल्-प्रत्याहारस्थः, अतः स्यप्रत्ययः वलादिरपि अस्ति। अतः आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण स्यस्य इडागमे टित्त्वाद् आद्यावयवे भू इस्य ति इति स्थितिर्जायते।

ततश्च यदागमपरिभाषया इस्य इति आगमसहितः समुदायः एव प्रत्ययः। स च आर्धधातुकसंज्ञकः। आर्धधातुके परे सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य भुवः ऊकारस्य स्थाने स्थानतः आन्तर्याद् गुणे ओकारे भो इस्य ति इति स्थितिर्जायते। तदा इस्य इत्यस्य अचि इकारे परे एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अवादेशे भव् इस्य ति अवस्था उत्पन्ना। अत्र स्य प्रत्ययस्य अवयवः सकारः। स च इणः इकारात् परः अस्ति, अपदान्तश्च अस्ति। अतः आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण सस्य मूर्धन्यादेशे षकारे भव् इष्य ति इति स्थिते सर्ववर्णमेलने **भविष्यति** इति रूपं सिध्यति।

(**सूत्रम् - आदेशप्रत्यययोः** - इण्-कुभ्यां परस्य अपदान्तस्य आदेशस्य, प्रत्ययावयवश्च यः सकारः तस्य, मूर्धन्यादेशः भवति।)

एवमन्यानि लृट्-लकारस्य सर्वाणि रूपाणि सिध्यन्ति। इतः पूर्वम् उक्तेभ्यः अन्यत् नूतनं सूत्रं तत्र नापेक्षितम्। अतः पूर्वम् अतिक्रान्तानि सूत्राणि आनीय विशिष्टक्रमेण सन्निवेशे सर्वाणि रूपाणि सिध्यन्ति। तत्र कानिचन अत्यन्तं लघुना प्रदर्श्यन्ते। प्रति रूपम् सुदीर्घा रूपसाधनप्रक्रिया भवति। परन्तु सर्वेषामपि रूपाणां समग्रा प्रक्रिया पुस्तकस्य परिमाणम् अत्यधिकं वर्धयेत्। अतः सविस्तरं नोच्यते।

भविष्यतः - भूधात्वर्थव्यापारः भविष्यत्काले विवक्षितः तदा भूधातोः लृटि तसि शपं प्रबाध्य स्यप्रत्यये इडागमे भुवः ऊकारस्य गुणे ओकारे ओकारस्य अवादेशे स्यस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशे भविष्यतस् इति स्थिते समुदायस्य तिङन्तत्वेन पदत्वात् रुत्वे विसर्गे भविष्यतः इति रूपं सिध्यति।

भविष्यन्ति - भूधातोः लृटि झिप्रत्यये झस्य अन्तादेशे पूर्ववत् भविष्य अन्ति इति अतो गुणे इत्यनेन पररूपैकादेशे भविष्यन्ति इति रूपं सिध्यति।

भविष्यसि, भविष्यथः भविष्यथ एषु पूर्ववत् रूपाणि भवन्ति।

भविष्यामि - भूधातोः लृटि मिपि पूर्ववत् भविष्य मि इति अतो दीर्घो यञि इत्यनेन अदन्ताङ्गस्य दीर्घे भविष्यामि इति रूपं सिध्यति। एवमेव भविष्यावः भविष्यामः इत्यपि।

भूधातोः लृटि रूपाणि अधः पट्टिकायां प्रदर्शितानि सन्ति -

लृट्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तमपुरुषः	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

अधः केचिद् धातवः दीयन्ते। तेषां रूपाणि एतावता अतिक्रान्तानि कानिचन सूत्राणि प्रयुज्य कर्तुं शक्यानि। तानि रूपाणि अभ्यासाय छात्रेण साधनीयानि।

१) **पठ** व्यक्तायां वाचि - **पठिष्यति पठिष्यतः पठिष्यन्ति। पठिष्यसि पठिष्यथः पठिष्यथ। पठिष्यामि पठिष्यावः पठिष्यामः।**

२) **गद** व्यक्तायां वाचि - **गदिष्यति गदिष्यतः गदिष्यन्ति। गदिष्यसि गदिष्यथः गदिष्यथ। गदिष्यामि गदिष्यावः गदिष्यामः।**

३) **अर्च** पूजायाम् - **अर्चिष्यति अर्चिष्यतः अर्चिष्यन्ति। अर्चिष्यसि अर्चिष्यथः अर्चिष्यथ। अर्चिष्यामि अर्चिष्यावः अर्चिष्यामः।**

४) **व्रज** गतौ - **व्रजिष्यति व्रजिष्यतः व्रजिष्यन्ति। व्रजिष्यसि व्रजिष्यथः व्रजिष्यथ। व्रजिष्यामि व्रजिष्यावः व्रजिष्यामः।**

५) **कटेँ** वर्षावरणयोः - **कटिष्यति कटिष्यतः कटिष्यन्ति। कटिष्यसि कटिष्यथः कटिष्यथ। कटिष्यामि कटिष्यावः कटिष्यामः।**

६) **क्षि** क्षये - **क्षयिष्यति क्षयिष्यतः क्षयिष्यन्ति। क्षयिष्यसि क्षयिष्यथः क्षयिष्यथ। क्षयिष्यामि क्षयिष्यावः क्षयिष्यामः।**

७) **चितीँ** संज्ञाने - **चेतिष्यति चेतिष्यतः चेतिष्यन्ति। चेतिष्यसि चेतिष्यथः चेतिष्यथ। चेतिष्यामि चेतिष्यावः चेतिष्यामः।**

८) **शुच** शोके - **शोचिष्यति शोचिष्यतः शोचिष्यन्ति। शोचिष्यसि शोचिष्यथः शोचिष्यथ। शोचिष्यामि शोचिष्यावः शोचिष्यामः।**

पाठगतप्रश्नाः-१

१. लृट् शेषे च इति सूत्रस्य उदाहरणं किम्।

२. लृडादेशस्य तिङः आर्धधातुकसंज्ञा भवति न वा।

३. लृटि स्यप्रत्ययः सार्वधातुकः आर्धधातुको वा।

४. स्यप्रत्ययः केषु लकारेषु भवति।

५. लृट् शेषे च इत्यत्र कः शेषपदार्थः।

६. इदं लृटः उदाहरणं नास्ति।

१) भविष्यथः २) भविष्याव ३) भविष्यामि ४) भविष्यतः

लोट् लकारः

[१५.२] लोट् च॥ (३.३.१६२)

सूत्रार्थः - विध्यादिषु अर्थेषु धातोः लोट् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयमस्ति। लोट् (१/१), च इत्यव्ययपदम्। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सूत्रात् विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु इति पदमनुवर्तते। प्रत्ययः परश्च इति सूत्रद्वयमधिकृतमत्र। प्रत्ययाधिकारे पठितत्वात् लोट् इति प्रत्ययसंज्ञकः। धातोः इति पञ्चम्यन्तं पदमधिकृतमस्ति। सूत्रार्थो भवति - विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु अर्थे वर्तमानाद् धातोः परं लोट् प्रत्ययः भवति। विध्यादीनाम् विस्तृतं विवेचनम् विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सूत्रे द्रष्टव्यम्।

(यदि परीक्षासु अस्य व्याख्या कर्तव्या तर्हि विधिलिङि प्रपञ्चितो विषयः अवश्यलेख्यः अस्ति।)

[१५.३] आशिषि लिङ्-लोटौ॥ (३.३.१७३)

सूत्रार्थः - आशिषि अर्थे धातोः लिङ्लोटौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। आशिषि (७/१), लिङ्लोटौ (१/२)। लिङ् च लोट् च इति लिङ्लोटौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। प्रत्ययः परश्च इति सूत्रद्वयमधिकृतमत्र। प्रत्ययाधिकारे पठितत्वात् लिङ् लोट् इति प्रत्ययौ। धातोः इति पञ्चम्यन्तं पदमधिकृतमस्ति। सूत्रार्थो भवति - आशिषि अर्थे वर्तमानाद् धातोः परम् लिङ् लोट् च प्रत्ययौ स्तः।

आशिस् इति सकारान्तः स्त्रीलिङ्गशब्दः। आशासनम् याच्ञा आशीः। अप्राप्तस्य इष्टस्य अर्थस्य प्राप्तुम् इच्छा आशीः। कश्चिद् शक्त्या ज्ञानेन वयसा वा ज्येष्ठः कनिष्ठस्य अप्राप्तः इष्टः अर्थः कनिष्ठस्य भवतु इति इच्छां वचसा प्रकटयति। सा आशीः कथ्यते। तथाहि अभियुक्तोक्तिः -

वात्सल्याद्यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते।
इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिकीर्तिता।।

उदाहरणम् - चिरं जीव। सफलो भवतात्। स्वस्ति भवतु।

सूत्रार्थसमन्वयः - आशीर्वादार्थे वर्तमानाद् भूधातोः आशिषि लिङ्-लोटौ इति सूत्रेण कर्तरि लोट् विधीयते। लोटः अनुबन्धलोपे भू ल् इति जाते लस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिप्-प्रत्यये भू ति इति स्थिते तिङ्शित्सार्वधातुकम् इति सूत्रेण तिपः सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शप् इति सूत्रेण धातोः शपि अनुबन्धलोपे भू अ ति इति जायते। शप्-प्रत्ययः शित् एवञ्च धात्वधिकारोक्तः। अतः तिङ्शित् सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञकः। अतः सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य भुवः ऊकारस्य गुणे स्थानत आन्तर्याद् ओकारे भो अ ति इति जायते। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया परिष्कृतेन एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अच्परत्वाद् ओकारस्य अवादेशे भव् अ ति इति जाते वर्णसम्मेलने भवति इति रूपं लभ्यते। तदा -

[१५.४] एरुः॥ (३.४.८६)

सूत्रार्थः - लोटः इकारस्य उः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण उकारः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। एः (६/१) (इकारस्य षष्ठी), उः (१/१)। लोटो लङ्वत् इति सूत्रात् लोटः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - लोटः इकारस्य स्थाने उकारः स्यात्।

उदाहरणम् - भवतु

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण भव् अ ति स्थितौ ति लोट् अस्ति। एवञ्च तस्य इकारः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण इकारस्य स्थाने उकारे भवतु इति रूपं लभ्यते। तदा -

[१५.५] तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्॥ (७.१.३५)

सूत्रार्थः - आशिषि तुह्योः तातङ् वा स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण तातङ् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। तुह्योः तातङ् आशिषि अन्यतरस्याम् इति सूत्रस्थसन्धेः छेदः। तुह्योः (६/२), तातङ् (१/१), आशिषि (७/१), अन्यतरस्याम् इति विकल्पार्थे अव्ययम्। तुश्च हिश्च तुही, तयोः तुह्योः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। सूत्रार्थो भवति - आशिषि विद्यमानस्य तु इत्यस्य स्थाने हि इत्यस्य च स्थाने तातङ् विकल्पेन भवति।

तातङ् इत्यस्य ङकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, तस्य लोपः इति सूत्रेण लोपः च भवति। अकारः उच्चारणार्थः अस्ति। तात् इति अवशिष्यते। इत्थम् तात् अर्थात् तातङ् अनेकाल् अस्ति, ङिदपि अस्ति। अतः परिभाषाप्रकरणे प्रोक्तप्रकारेण अनेकाल् ङित् आदेशः ङिच्च इति परिभाषया यस्य उक्तः तस्य अन्त्यस्य अलः एव भवति। ङिच्च इति परिभाषा अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषायाः अपवादः एवास्ति। तत्रोच्यते - कोऽपि इत्संज्ञकः पाणिनिना प्रयोजनम् उद्दिश्य आसज्यते। यथा क्वचित् ङकारः इत् चेत् क्ङिति च इति सूत्रेण वृद्धिनिषेधो भवति, ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च इत्यनेन सम्प्रसारणं भवति। इत्थं यदि

ङित्त्वस्य प्रयोजनं स्यात् तर्हि इदं ङित्त्वं कार्यं कृत्वा मन्थरं भवति, शक्तिहीनं भवति। अतः तादृशं ङित्त्वम् अस्ति चेदपि ङिच्च इति परिभाषा कार्यं न करोति। अत्रापि तातङः ङित्त्वम् अन्यत्र कार्यं कृत्वा शक्तिहीनं सज्जातम्। अतः ङिच्च इति परिभाषा न प्रवर्तते। अत एव अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषया तातङ् तुस्थाने हिस्थाने सर्वादेशः भवति।

उदाहरणम् - भवतात्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण भवतु इति स्थितौ तु इति प्रत्ययः आशिषि लिङ्लोटौ इति सूत्रेण विहितस्य लोटः स्थाने अस्ति। अतः स्थानिवद्भावात् सोऽपि आशिषि एवास्ति। अतः अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषया तु इति सर्वस्य स्थाने विकल्पेन तातङ्- आदेशे **भवतात्** इति रूपं निष्पद्यते। तातङ्ङभावपक्षे **भवतु** इत्यपि रूपं सिध्यति।

--

आशीर्वादार्थे वर्तमानाद् भूधातोः आशिषि लिङ्-लोटौ इति सूत्रेण कर्तरि लोटि लस्य स्थाने तस्-प्रत्यये भू तस् इति स्थितिर्जायते। तदा -

[१५.६] लोटो लङ्वत्॥ (३.४.८५)

सूत्रार्थः - लङः स्थाने कार्याणि इव कार्याणि लोटः स्थाने अतिदिश्यन्ते। कार्याणि च लोटः तामादयः सलोपश्च।

सूत्रव्याख्या - अतिदेशसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। लोटः लङ्वत् इति सूत्रगतपदच्छेदः। लोटः (६/१), लङ्वत् इत्यव्ययपदम्। लङः इव इति लङ्वत्। (तत्र तस्येव इति सूत्रेण वतिः प्रत्ययः।) सूत्रार्थो भवति - लङः स्थाने कार्याणि इव कार्याणि लोटः स्थाने अतिदिश्यन्ते। कानि तानि कार्याणि। कार्याणि हि - तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण विहिताः तामादयः, नित्यं ङितः सूत्रेण विहितः सलोपश्चेति।

अनेन सूत्रेण अतिदेशः कृतः। अतः अतिदेशवशात् लङः स्थाने कार्यविधायकानि सूत्राणि अत्र प्रवर्तन्ते। तदुपन्यासः अधस्तात्।

[१५.७] तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः॥ (३.४.१०१)

सूत्रार्थः - ङितः चतुर्णां तामादयः क्रमात् स्युः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण ताम् तम् त अ एते विधीयन्ते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। तस्थस्थमिपाम् तान्तन्तामः इति सूत्रगतपदच्छेदः। नित्यं ङितः इति सूत्रात् ङितः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। लस्य इत्यधिकृतम्। ताः च थाः च थः च मिप् च इति तस्थस्थमिपः, तेषां तस्थस्थमिपाम् इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। (अत्र तस् इति सान्तः प्रत्ययः। तस्य वेधस्-शब्दवत् पुंसि रूपम् ताः। एवमन्यत्र।) ताम् च तम् च तश्च अम् च इति तान्तन्तामः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। ङितः इति लस्य विशेषणम्। अतः लः यः ङित् तस्य इत्यर्थो लभ्यते। सूत्रार्थो भवति - ङितः लस्य स्थाने विहितानाम् तस् थस् थ मिप् एषां स्थाने ताम् तम् त अम् एते क्रमात् स्युः। ताम् इत्यादयः अनेकालः सन्ति। अतः

भ्वादिप्रकरणे- भूधातोः लृटि लोटि च रूपसाधनम्

अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषया सर्वस्य स्थाने भवन्ति। एवञ्च ङितो लकाराः भवन्ति लङ् लिङ् लुङ् लृङ् चेति चत्वारः। एषे चतुर्षु अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः स्यात्। तत्र लोटः स्थाने लङः इव कार्याणि अतिदिष्टानि। अतः एतत्सूत्रं लोटि अपि प्रवर्तते।

उदाहरणम् - भवताम्। भवतम्। भवत।

सूत्रार्थसमन्वयः - आशीर्वादार्थे वर्तमानाद् भूधातोः आशिषि लिङ्-लोटौ इति सूत्रेण कर्तरि लोटि लस्य स्थाने तस्-प्रत्यये भू तस् इति स्थितिर्जायते। तत्र लोटः स्थाने तस् विहितः अस्ति। लोटः स्थाने लङः इति कार्याणि भवन्ति इति अतिदेशः अस्ति। अतः लङः स्थाने कार्यविधायकं तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रमत्र प्रवर्तते। तेन तसः स्थाने सर्वादिशः ताम् भवति। तेन भू ताम् इति स्थितिर्जायते। स्थानिवद्भावात् तामः अपि तिङ्शित्सार्वधातुकम् इति सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शप् इति सूत्रेण धातोः शपि अनुबन्धलोपे भू अ ताम् इति जायते। शप्-प्रत्ययः शित् एवञ्च धात्वधिकारोक्तः। अतः तिङ्शित् सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञकः। अतः सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य भुवः ऊकारस्य गुणे स्थानत आन्तर्याद् ओकारे भो अ ताम् इति जायते। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया परिष्कृतेन एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अच्परत्वाद् ओकारस्य अवादेशे भव् अ ताम् इति जाते वर्णसम्मेलने **भवताम्** इति रूपं सिध्यति।

(भवन्तु इति रूपे लोटो लङ्वत् इत्यादिकार्यं नास्ति। तथापि क्रमेण रूपम् आयाति। अतः अत्र उपस्थाप्यते।)

भवन्तु - आशीर्वादार्थे वर्तमानाद् भूधातोः आशिषि लिङ्-लोटौ इति सूत्रेण कर्तरि लोटि लस्य स्थाने प्रथमबहुवचनविवक्षायाम् झि-प्रत्यये भू झि इति स्थिते झकारस्य स्थाने झोऽन्तः इति सूत्रेण अन्त् इत्यादेशे भू अन्ति इति जाते ततः शपि गुणे अवादेशे भव् अ अन्ति इति स्थिते अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपैकादेशे भवन्ति इति रूपं लभ्यते। तत्र अन्ति लोट् अस्ति। एवञ्च तस्य इकारः अस्ति। अतः एरुः इति सूत्रेण इकारस्य स्थाने उकारे **भवन्तु** इति रूपं सिध्यति।

(अत्र सिप्-प्रत्यये कृते भव इति रूपं देयमस्ति। परन्तु तद् अग्रे दत्तमस्ति। प्रकृतसूत्रस्योदाहरणानि अत्र दीयन्ते।)

भवतम् - पूर्ववत् आशीर्वादार्थे वर्तमानाद् भूधातोः आशिषि लिङ्-लोटौ इति सूत्रेण कर्तरि लोटि लस्य स्थाने मध्यमद्विवचनविवक्षायाम् थस्-प्रत्यये भू थस् इति स्थितिर्जायते। लोटो लङ्वत् इति अतिदेशेन तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण थसः स्थाने सर्वादिशे तम्-आदेशे भू तम् इति स्थितिर्जायते। ततः शपि गुणे अवादेशे भव् अ तम् इति जाते वर्णसम्मेलने **भवतम्** इति रूपं सिध्यति।

भवत - पूर्ववत् भूधातोः आशिषि लिङ्-लोटौ इति सूत्रेण कर्तरि लोटि लस्य स्थाने मध्यमबहुवचनविवक्षायाम् थ-प्रत्यये भू थ इति स्थितिर्जायते। लोटो लङ्वत् इति अतिदेशेन तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण थस्य स्थाने सर्वादिशे त-आदेशे भू त इति स्थितिर्जायते। ततः शपि गुणे अवादेशे भव् अ त इति जाते वर्णसम्मेलने **भवत** इति रूपं सिध्यति।

[१५.८] सेर्ह्यपिच्च॥ (३.४.८७)

सूत्रार्थः - लोटः सेः हि स्यात्। सः अपित् अस्ति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण हि-आदेशः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। सेः हि अपित् च इति सूत्रगतपदच्छेदः। सेः (६/१), हि (१/१), अपित् (१/१), च इत्यव्ययम्। लोटो लङ्वत् इति सूत्रात् लोटः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। प्रत्ययः परश्चेति द्वयमपि अधिकृतम्। सूत्रार्थो भवति - लोटः स्थाने विहितस्य सिपः स्थाने हि इत्यादेशो भवति। स च आदेशः अपित् अस्ति। तिप्-तस्-झि ... इति सूत्रेण मध्यमैकवचनविवक्षायां लस्य स्थाने सिप् विधीयते। यदि लोटः स्थाने सिप् विहितः तर्हि सिपः स्थाने अनेन सूत्रेण हि इति आदेशः विधीयते। हि अनेकाल्त्वात् सर्वादिशः भवति।

स्थानिवद्भावात् सिपः पित्त्वं हि-आदेशे अतिदिश्यते। तद्वारणाय अपित् इति उक्तं सूत्रे। अपित्त्वस्य फलं तु सार्वधातुकमपित् इति सूत्रेण ङिद्वद्भावात् क्ङिति च इति गुणवृद्धिनिषेधादिकम्।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः -

भवसि - आशीर्वादार्थे वर्तमानाद् भूधातोः आशिषि लिङ्-लोटौ इति सूत्रेण कर्तरि लोटि लस्य स्थाने मध्यमपुरुषैक-वचनविवक्षायां सिपि अनुबन्धलोपे भू सि इति स्थितिर्भवति। अत्र लोटः स्थाने सिः विहितः अस्ति। अतः सेर्ह्यपिच्च इति प्रकृतसूत्रेण सिस्थाने हि इति अनेकाल्त्वात् सर्वादिशे भू हि इति जाते हि-आदेशस्य स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि विहितत्वाच्च कर्तरि शप् इति सूत्रेण धातोः शपि अनुबन्धलोपे भू अ हि इति जायते। ततश्च भुवः ऊकारस्य गुणे ओकारे भो अ हि इति जाते ओकारस्य अवादेशे भव हि इति जायते। तदा -

[१५.९] अतो हेः॥ (६.४.१०५)

सूत्रार्थः - अदन्तादङ्गात् परस्य हेर्लुक्।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। सूत्रेस्मिन् पदद्वयं वर्तते। अतः हेः इति सूत्रगतपदच्छेदः। अतः (५/१), हेः (६/१)। चिणो लुक् इति सूत्रात् लुक् इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। अङ्गस्य इति अधिकृतम्। अङ्गस्य इति षष्ठ्यन्तं पदं पञ्चम्यन्ततया विपरिणमते। तदा वाक्ययोजना भवति - अतः अङ्गात् हेः लुक् इति। अत्र तदन्तविधिः भवति। अत्र अतः अङ्गात् इति पदद्वयं समानविभक्तिकं वर्तते। अत्र अङ्गात् इति विशेष्यम्। अतः इति विशेषणम्। अतः तदन्तविधिना अदन्तात् अङ्गात् इति लभ्यते। ततश्च सूत्रार्थः भवति - अदन्तात् अङ्गात् परस्य हेः लुक् भवतीति।

विशेषता - प्रत्ययस्य लुक्-श्लु-लुपः इत्यनेन प्रत्ययस्य अदर्शनस्य लुक् इति संज्ञा भवति। अत्र हि इत्यपि स्थानिवद्भावेन प्रत्ययः अस्ति। अतः अत्र हि इति समग्रस्य प्रत्ययस्य लुक् भवति। तस्मात् अत्र अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषा न प्रवर्तते।

उदाहरणम् - भव।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तरूपेण भव हि इति स्थितिः। अत्र हि-प्रत्यये परे भव इति अङ्गम्। तच्च अदन्तमस्ति। तस्मात् तस्मात् परस्य हेः लुक् प्रकृतसूत्रेण भवति। तेन **भव** इति साधु रूपं निष्पद्यते।

तुह्योस्तातङ्ङाशिषि अन्यतरस्याम् इति सूत्रेण विकल्पेन हिस्थाने तातङ् विधयते। अतः पक्षे **भवतात्** इत्यपि रूपं भवति।

[१५.१०] मेर्निः॥ (३.४.८९)

सूत्रार्थः - लोटः मेः स्थाने निः आदेशः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण निः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। मेः (६/१), निः (१/१)। लोटो लङ्वत् इति सूत्रात् लोटः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - लोटः स्थाने विहितस्य मिपः स्थाने निः आदेशः भवति। मिः अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः भवति। लङ्वद्भावेन तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण मिपः स्थाने अम् प्राप्तः। तस्य अनेन बाधः क्रियते। अतः अमः निः अपवादः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - आशीर्वादार्थे वर्तमानाद् भूधातोः आशिषि लिङ्-लोटौ इति सूत्रेण कर्तरि लोटि लस्य स्थाने उत्तमैक-वचनविवक्षायां मिपि अनुबन्धलोपे भू मि इति स्थितिर्भवति। लोटो लङ्वत् इति सूत्रेण अतिदेशे कृते तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण मिपः स्थाने अम्-आदेशे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तम् अपवादत्वेन प्रबाध्य निः विधीयते। अतः भू नि इति स्थितिर्जायते। तदा -

[१५.११] आडुत्तमस्य पिच्च॥ (३.४.९२)

सूत्रार्थः - लोडुत्तमस्य आट् स्यात् पिच्च।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अनेन आट् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे आट् उत्तमस्य पित् च इति पदचतुष्टयम् अस्ति। तत्र आट् (१/१), उत्तमस्य (६/१) पित् (१/१), चेति अव्ययपदम्। प् इत् यस्य स पित् इति बहुव्रीहिसमासः। ततश्च सूत्रार्थो भवति - लोटः स्थाने विहितस्य उत्तमपुरुषस्य आट् स्यात् स पित् च स्यात् इति। आटः टित्वात् आद्यन्तौ टकितौ इत्यनया परिभाषया आट् उत्तमपुरुषस्य आद्यावयवः भवति।

उत्तमाः षट् सन्ति। मिप् वस् मस् , इट् वहि महिङ् इति। तेषु केवलं मिप् एव पित् अस्ति। अन्ये अपितः सन्ति। अतः तेषामपि पित्त्वविधानाय अत्र आटः पित्त्वम् उक्तम्। एवञ्च सार्वधातुकमपित् इति सूत्रेण अपित् सार्वधातुकं ङिद्वद् भवति। तद् मा भूत् इति पित्त्वविधिः। ङित्त्वेन क्ङिति च गुणवृद्धिनिषेधः प्राप्नोति। तस्य वारणायायं पित्त्वप्रपञ्चः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तरूपेण भू नि इति स्थितिः। तत्र लोटः उत्तमस्य मिपः स्थाने विहितः निः अपि उत्तमः एव। अत एव आडुत्तमस्य पिच्च इति प्रकृतसूत्रेण आडागमे आटः टित्वात् आद्यन्तौ टकितौ इत्यनया परिभाषया आद्यावयवे भू आनि इति स्थिते आनि इत्यस्य

सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि विहितत्वाच्च कर्तरि शप् इति सूत्रेण धातोः शपि भू अ आनि इति जाते भुवः ऊकारस्य गुणे ओकारे भो अ आनि इति जाते ओकारस्य अवादेशे भव आनि इति जायते। तदा अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण अकार-आकारयोः स्थाने सवर्णदीर्घैकादेशे **भवानि** इति रूपं सिध्यति।

[१५.१२] नित्यं ङितः॥ (३.४.९९)

सूत्रार्थः - सकारन्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः भवति।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयमस्ति। नित्यम् ङितः इति सूत्रगतपदच्छेदः। नित्यम् इति क्रियाविशेषणम् अव्ययपदम्। ङितः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। लस्य (६/१) इति अधिकृतम्। स उत्तमस्य इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। तत्र सः इति षष्ठ्यन्तम्। उत्तमस्य इत्यपि षष्ठ्यन्तम्। प्रत्ययः इति अधिकृतम्। षष्ठ्यन्ततया विपरिणामश्च भवति। ङकारः इत् यस्य सः ङित्, तस्य ङितः इति बहुव्रीहिसमासः। ङित् इत्यनेन ङित् लकाराः ग्राह्याः। ते हि लङ् लिङ् लुङ् लृङ् चेति चत्वारः। पदयोजना - सः उत्तमस्य ङितः लस्य प्रत्ययस्य नित्यं लोपः।

ङितः उत्तमस्य इत्यस्यार्थो हि ङितः लकारस्य स्थाने विहितः य उत्तमसंज्ञकः प्रत्ययः तस्य इति।

अत्र सूत्रे तदन्तविधिः भवति। अत्र सः ङिदुत्तमस्य इति षष्ठ्यन्तं समानविभक्तिकं पदद्वयमस्ति। सः इति विशेषणम्, उत्तमस्य इति विशेष्यम्। अतः तदन्तविधिना सकारान्तस्य उत्तमस्य इत्यर्थो लभ्यते। अत्र उत्तमस्य इति अल्समुदायबोधकं पदम्, आदेशस्य लोपः। अतः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया सान्तस्य उत्तमस्य अन्त्यस्य अलः सकारस्य लोपः भवति इत्यर्थो लभ्यते। अतः सूत्रार्थो भवति - ङितः लस्य स्थाने विहितः यः सकारान्तः उत्तमः, तस्य अन्त्यस्य अलः सकारस्य नित्यं लोपः भवति।

उदाहरणम् - भवाव। भवाम।

सूत्रार्थसमन्वयः -

भवाव - भू-धातोः लोटि उत्तमपुरुषद्विवचने वसि भू वस् इति आडुत्तमस्य पिच्च इत्यनेन आडागमे टित्वाद् आद्यावयवे भू आवस् इति स्थिते शपि गुणे अवादेशे भव आवस् इति स्थिते लोटो लङ्वत् इति अतिदेशबलेन आवस् इत्यपि लङः ङित्वात् यानि कार्याणि तानि लभते। अतः आवस् इति ङितः स्थाने विहितः उत्तमसंज्ञकः, सान्तश्च अस्ति। अतः नित्यं ङितः इति सूत्रेण आवस् अन्त्यस्य अलः सकारस्य लोपे भव आव इति स्थिते अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण अकार-आकारयोः स्थाने सवर्णदीर्घैकादेशे **भवाव** इति रूपं सिध्यति।

भवाम - भू-धातोः लोटि उत्तमपुरुषबहुवचने मसि भू मस् इति स्थिते आडागमे भू आमस् इति जाते शपि गुणे अवादेशे भव आमस् इति स्थिते लोटो लङ्वत् इति अतिदेशबलेन आमस् इत्यस्य ङिद्वद्भावेन नित्यं ङितः इति सूत्रेण आमस् अन्त्यस्य अलः सकारस्य लोपे भव आम इति स्थिते अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घैकादेशे **भवाम** इति रूपं सिध्यति।

आशिषि भूधातोः लोटि रूपाणि अधः चतुरश्रे प्रदर्शितानि -

आशीर्लोट्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवतु भवतात्	भवताम्	भवन्तु
मध्यमपुरुषः	भव भवतात्	भवतम्	भवत
उत्तमपुरुषः	भवानि	भवाव	भवाम

धातोः परं विध्यादिषु अर्थेषु लोट्-लकारे विहिते तातङ् न भवति। अन्यानि सर्वाणि रूपाणि यथा आशिषि साध्यन्ते तथैव विध्यादिषु अर्थेषु अपि साध्यन्ते। न कोऽपि भेदः।

विध्यादिषु अर्थेषु भूधातोः लोटि रूपाणि अधः चतुरश्रे प्रदर्शितानि -

विधिलोट्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवतु	भवताम्	भवन्तु
मध्यमपुरुषः	भव	भवतम्	भवत
उत्तमपुरुषः	भवानि	भवाव	भवाम

अधः केचिद् धातवः दीयन्ते। तेषां रूपाणि एतावता अतिक्रान्तानि कानिचन सूत्राणि प्रयुज्य कर्तुं शक्यानि। तानि रूपाणि अभ्यासाय छात्रेण साधनीयानि।

१) **पठ** व्यक्तायां वाचि - **पठतु पठताम् पठन्तु। पठ पठतम् पठत। पठानि पठाव पठाम।**

२) **गद** व्यक्तायां वाचि - **गदतु गदताम् गदन्तु। गद गदतम् गदत। गदानि गदाव गदाम।**

३) **अर्च** पूजायाम् - **अर्चतु अर्चताम् अर्चन्तु। अर्च अर्चतम् अर्चत। अर्चानि अर्चाव अर्चाम।**

४) **व्रज** गतौ - **व्रजतु व्रजताम् व्रजन्तु। व्रज व्रजतम् व्रजत। व्रजानि व्रजाव व्रजाम।**

५) **कटेँ** वर्षावरणयोः - **कटतु कटताम् कटन्तु। कट कटतम् कटत। कटानि कटाव कटाम।**

६) **क्षि** क्षये - **क्षयतु क्षयताम् क्षयन्तु। क्षय क्षयतम् क्षयत। क्षयानि क्षयाव क्षयाम।**

७) **चितीँ** संज्ञाने - **चेततु चेतताम् चेतन्तु। चेत चेततम् चेतत। चेतानि चेताव चेताम।**

८) **तप** सन्तापे - **तपतु तपताम् तपन्तु। तप तपतम् तपत। तपानि तपाव तपाम।**

९) **शुच** शोके - **शोचतु शोचताम् शोचन्तु। शोच शोचतम् शोचत। शोचानि शोचाव शोचाम।**

पाठगतप्रश्नाः-२

७. लोट् च इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

८. आशिषि के लकाराः भवन्ति।

९. आशिषि लोट् केन सूत्रेण विधीयते।

१०. आशिःशब्दार्थः कः।

११. एरुः इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

१२. मेर्निः कस्य कस्मिन् लकारे च।

१३. भवाव इति रूपे सलोपः केन सूत्रेण।

१४. लोटः मिपः स्थाने क आदेशो भवति।

१) नि २) अम् ३) इलोपः ४) आट्

१५. लोटः उदाहरणं किम्।।

१) भवावः २) भवाम ३) भवथ ४) भवतः

१६. भवतु इति रूपे तिपः इकारस्य उकारः केन सूत्रेण।

१) इतश्च २) एरुः ३) नित्यं ङितः ४) अतो हेः

१७. लोटः आट् केन सूत्रेण विधीयते।

१) आटश्च २) आडजादीनाम् ३) आडुत्तमस्य पिच्च ४) लोट् च

१८. लोटः कस्य आट् भवति।

१) अङ्गस्य २) मध्यमस्य ३) उत्तमस्य ४) आगमस्य

१९. नित्यं ङितः इति सूत्रं किं करोति।

१) आडागमः २) अडागमः ३) वृद्धिः ४) सलोपः

२०. लोटः उत्तमस्य आट् कीदृशः।

१) पित् २) अपित् ३) ङित् ४) कित्

२१. सेर्हि कीदृशः।

१) पित् २) अपित् ३) ङित् ४) कित्

२२. अतो हेः इति सूत्रेण किं विधीयते।

१) अल्लोपः २) हिलोपः ३) हिलुक् ४) अतो दीर्घः

२३. अतो हेः इति सूत्रस्योदाहरणं किम्।

१) याहि २) एधि ३) भवत ४) भव

भूधातोः लङ्-लकारे रूपाणि

[१५.१३] अनद्यतने लङ्॥ (३.२.१११)

सूत्रार्थः - अनद्यतनभूतार्थवृत्तेः धातोः लङ् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदम् विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयमस्ति। अनद्यतने (७/१), लङ् (१/१)। भूते (७/१), धातोः (५/१), प्रत्ययः (१/१), परश्च (१/१) चैषामधिकारः आयाति। अद्य भवः अद्यतनः, अविद्यमानः अद्यतनः यस्मिन् सः अनद्यतनः कालः इति बहुव्रीहिसमासः। अतीतरात्रेः अन्त्ययामेन आगामिरात्रेः आद्ययामेन सहितः कालः अद्यतनः। तद्भिन्नः अनद्यतनः। भूतत्वं च अतीतकालः। पदयोजना - अनद्यतने भूते धातोः परः लङ् प्रत्ययः। ततश्च सूत्रार्थः भवति - अनद्यतनभूते अर्थे वर्तमानाद् धातोः परं लङ् प्रत्ययः स्यात् इति।

धातोः अर्थः व्यापारः फलं चेति उक्तमेव। यस्य धातोः अर्थः व्यापारः अर्थात् क्रिया अनद्यतने भूते वर्तते स धातुः अनद्यतनभूतार्थवृत्तिः कथ्यते। तस्मिन् काले क्रियायाः वृत्तिः यस्य स अनद्यतनभूतार्थवृत्तिः धातुः। यदि तस्मिन् काले क्रिया इति प्रकटनस्य विवक्षा अस्ति तर्हि धातोः परं लङ् प्रत्ययः विधीयते।

उदाहरणम् - रामः अयोध्याया राजा अभवत्।

भूधातोः भूते अनद्यतने अर्थे लङि अकारस्य ङकारस्य च इत्संज्ञायां लोपे भू ल् इति स्थिते तिपि भू ति इति स्थिते इकारस्य लोपे भू त् इति स्थिते शपि अनुबन्धलोपे भू अ त् इति स्थिते गुणे अवादेशे अडागमे अ भव् अ त् इति स्थिते सर्वसंयोगे अभवत् इति रूपं सिद्ध्यति।

[१५.१४] लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वडुदात्तः॥ (६.४.७१)

सूत्रार्थः - लुङ् लङ् लृङ् एषु अङ्गस्य अट् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण अट् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। लुङ्-लङ्-लृङ्-क्षु (७/३), अट् (१/१), उदात्तः (१/१)। अङ्गाधिकारे पठितमिदं सूत्रम्। लुङ् च लङ् च लृङ् च इति लुङ्-लङ्-लृङः, तेषु लुङ्-लङ्-लृङ्-क्षु इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। सूत्रार्थो भवति - लुङ्-लङ्-लृङ् एषु प्रत्ययेषु परेषु यदङ्गं तस्य अट् स्यात् स उदात्तश्च। अटः टस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, तस्य लोपः इति सूत्रेण लोपश्च भवति। अटः टित्त्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया सः अङ्गस्य आद्यावयवः भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - (लट्-लकारवत् अत्र प्रक्रिया भवति। सा संक्षेपेण दीयते अत्र।) अनद्यतनभूतार्थे वर्तमानाद् भूधातोः अनद्यतने लङ् इति सूत्रेण कर्तरि लङ् विधीयते। लङः अनुबन्धलोपे भू ल् इति जाते लस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिप्-प्रत्यये भू ति इति स्थिते तिङ्शित्सार्वधातुकम् इति सूत्रेण तिपः सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शप् इति सूत्रेण धातोः शपि

अनुबन्धलोपे भू अ ति इति जायते। शप्-प्रत्ययः शित् एवञ्च धात्वधिकारोक्तः। अतः तिङ्शित् सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञकः। अतः सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य भुवः ऊकारस्य गुणे स्थानत आन्तर्याद् ओकारे भो अ ति इति जायते। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया परिष्कृतेन एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अच्परत्वाद् ओकारस्य अवादेशे भव ति इति जाते लङः स्थाने विहिते तिपि परे भव इति शप्-सहितस्य अङ्गसंज्ञा भवति। तदा लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वड्उदात्तः इति सूत्रेण भव इति अङ्गस्य अट्-आगमे टित्त्वाद् आद्यावयवे अभव ति इति स्थितिः जायते। तदा -

[१५.१५] आडजादीनाम्॥ (६.४.७२)

सूत्रार्थः - अजादेः अङ्गस्य आट् लुङ्-लङ्-लृङ्-क्षु।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण आट् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। आट् अजादीनाम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। आट् (१/१), अजादीनाम् (६/३)। अङ्गस्य इति अधिकृतम्। तस्य बहुवचनान्ततया विपरिणामः भवति। लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वड्उदात्तः इति सूत्रात् लुङ्-लङ्-लृङ्-क्षु इति सप्तमीबहुवचनान्तं पदमनुवर्तते। उदात्तः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। अच् आदिः येषां ते अजादयः, तेषाम् अजादीनाम् इति बहुव्रीहिः समासः। लुङ् च लङ् च लृङ् च इति लुङ्-लङ्-लृङः, तेषु लुङ्-लङ्-लृङ्-क्षु इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। पदयोजना भवति - अजादीनाम् अङ्गानाम् आट् उदात्तः लुङ्-लङ्-लृङ्-क्षु। सूत्रार्थो भवति - लुङ्-लङ्-लृङ् एषु प्रत्ययेषु परेषु यद् अजादि अङ्गं तस्य आट् स्यात् स उदात्तश्च। आटः टस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, तस्य लोपः इति सूत्रेण लोपश्च भवति। आटः टित्त्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया सः अङ्गस्य आद्यावयवः भवति।

उदाहरणम् - आतत्।

सूत्रार्थसमन्वयः - अत सातत्यगमने इति धातोः लङि अनुबन्धलोपे अत् ल् इति जाते तिपि शपि अत् अ ति जाते लङि परतः अत्+अ इति अङ्गम्। तस्य आदिवर्णः अकारः अच्। अतः अङ्गम् अजादि। अतः प्रकृतसूत्रेण तस्य आट् आगमः, आटः टित्त्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया सः अङ्गस्य आद्यावयवः भवति। तेन आ अत् अ ति स्थितिः जायते। तदा -

[१५.१६] आटश्च॥ (६.१.९०)

सूत्रार्थः - आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्।

सूत्रावतरणम् - आ एध् ल् इति स्थिते अकार-एकारयोः स्थाने वृद्धिविधानार्थम् इदं सूत्रं प्रवर्तते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। आटः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। वृद्धिरादैच् इति सूत्रात् वृद्धिः इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इति सूत्रस्य अधिकारे विद्यते। तेन पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवतीति सूत्रार्थः समायाति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तरूपेण आ अत् अ ति स्थितौ आटश्च इति सूत्रेण अचि परतः पूर्वपरयोः आ अ इत्यनयोः वृद्धिः एकादेशः भवति। तेन आत् अ ति जाते। ततश्च इतश्च इति सूत्रेण तिपः इकारलोपे **आतत्** इति रूपं सिध्यति।

[१५.१७] इतश्च॥ (३.४.९९)

सूत्रार्थः - ङितो लस्य परस्मैपदम् इकारान्तं यत् तदन्तस्य लोपः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण लोपो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। इतः च इति पदच्छेदः। इतः (६/१), च इत्यव्ययम्। नित्यं ङितः इति सूत्रात् ङितः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। लस्य (६/१) इति अधिकृतम्। इतश्च लोपः परस्मैपदेषु इति सूत्रात् परस्मैपदम् अनुवर्तते, षष्ठ्येकवचनान्ततया च विपरिणमते। पदयोजना - ङितः लस्य इतः परस्मैपदस्य लोपः।

इतः परस्मैपदस्य इति समानविभक्तिकं पदद्वयम्। इतः इति विशेषणम्, परस्मैपदमिति विशेष्यम्। अतः तदन्तविधिना इदन्तस्य परस्मैपदस्य इति लभ्यते। इदन्तपरस्मैपदस्य इत्यत्रापि स्थानषष्ठी अल्समुदायबोधकात् श्रूयते। एवञ्च आदेशः लोपरूपः। अतः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया इदन्तपरस्मैपदस्य अन्त्यस्य अलः इतः लोपः भवतीति अर्थो लभ्यते। ङितः इति लस्य इत्यस्य विशेषणम्। तयोः अभेदान्वयः भवति। ङिद् यो लः तस्य इति। सूत्रार्थो भवति - ङिद् यो लकारः, तस्य स्थाने विहितं यद् इकारान्तं परस्मैपदम् , तदन्तस्य इकारस्य लोपः भवतीति। अयं लोपः सर्वेषु ङित्-लकारेषु भवति।

उदाहरणम् - अभवत्। अभवन्। अभवः।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण अभव ति इति स्थितिः अस्ति। अत्र ङित् लकारः लङ्। तस्य स्थाने विहितम् इकारान्तं परस्मैपदम् ति। अतः इतश्च इति प्रकृतसूत्रेण इकारस्य लोपे **अभवत्** इति रूपं सिध्यति। दशमकक्षायाः सन्धिप्रकरणे पठितानि सूत्राणि कानिचन अत्र प्रवर्तन्ते। तथाहि - अभवत् इति तिङन्तत्वात् पदम्। झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण अन्त्यस्य तकारस्य स्थाने स्थानत आन्तर्याद् जश्त्वे दकारे अभवद् इति स्थितिः जायते। ततश्च वाऽवसाने इति सूत्रेण विकल्पेन चर्त्वे तकारे कृते अभवत् इत्यपि शब्दः निष्पद्यते। इत्थम् **अभवद् अभवत्** इति द्विधमपि रूपं साधु। एवमन्यत्रापि विद्यार्थिना स्वयमूह्यम्।

अभवताम् - अनद्यतनभूतार्थे वर्तमानाद् भूधातोः अनद्यतने लङ् इति सूत्रेण कर्तरि लङ् विधीयते। लङः अनुबन्धलोपे भू ल् इति जाते लस्य स्थाने तस्-प्रत्यये भू तस् इति स्थितिर्जायते। तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण तसः स्थाने तामि सर्वादेशः भू ताम् इति स्थितिर्जायते। स्थानिवद्भावात् तामः अपि तिङ्शित्सार्वधातुकम् इति सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शप् इति सूत्रेण धातोः शपि अनुबन्धलोपे भू अ ताम् इति जायते। शपोऽपि शित्त्वात् धात्वधिकारोक्तत्वाच्च तिङ्शित् सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा भवति। अतः सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य भुवः ऊकारस्य गुणे स्थानत आन्तर्याद् ओकारे भो अ ताम् इति जायते। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति

परिभाषया परिष्कृतेन एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अच्परत्वाद् ओकारस्य अवादेशे भव ताम् इति जाते लङः स्थाने विहितस्य तसः स्थाने विहिते तामि परे भव इति शप्-सहितस्य अङ्गसंज्ञा भवति। तदा लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वड्डुदात्तः इति सूत्रेण भव इति अङ्गस्य अट्-आगमे टित्त्वाद् आद्यावयवे अभव ताम् जाते वर्णसम्मेलने **अभवताम्** इति रूपं सिध्यति। (यद्यपि अस्मिन् रूपे इतश्च इति सूत्रं न प्रवर्तते तथापि धातोः लङि रूपाणि प्रायः क्रमशः साधयित्वा प्रदर्श्यन्ते। अतः क्रमानुरोधादत्र उपन्यस्तम्।)

अभवन् - अनद्यतनभूतार्थे वर्तमानाद् भूधातोः अनद्यतने लङ् इति सूत्रेण कर्तरि लङ् विधीयते। लङः अनुबन्धलोपे भू ल् इति जाते लस्य स्थाने प्रथमबहुवचनविवक्षायाम् झि-प्रत्यये भू झि इति स्थिते झकारस्य स्थाने झोऽन्तः इति सूत्रेण अन्त् इत्यादेशे भू अन्ति इति जाते ततः शपि गुणे अवादेशे भव् अ अन्ति इति स्थिते लङः स्थाने विहिते झि-प्रत्यये परे भव इति शप्-सहितस्य अङ्गसंज्ञा भवति। तदा लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वड्डुदात्तः इति सूत्रेण भव इति अङ्गस्य अट्-आगमे टित्त्वाद् आद्यावयवे अभव अन्ति इति स्थिते अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपैकादेशे अभवन्ति इति जायते। अत्र ङित् लकारः लङ् अस्ति। तस्य स्थाने विहितम् इकारान्तं परस्मैपदम् अन्ति। अतः इतश्च इति प्रकृतसूत्रेण इकारस्य लोपे अभवन्त् इति जाते समुदायस्य तिङन्तत्वात् पदसंज्ञायाम् संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण अन्त्यस्य तकारस्य लोपे **अभवन्** इति रूपं सिध्यति।

अभवः - भूधातोः लङि सिपि गुणे अवादेशे भव सि इति स्थिते लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वड्डुदात्तः इति सूत्रेण भव इति अङ्गस्य अडागमे अभव सि इति जाते इतश्च इति सूत्रेण इलोपे अभवस् इति जाते रुत्वे विसर्गे अभवः इति रूपं सिध्यति।

अभवतम् - पूर्ववत् भूधातोः लङि लस्य स्थाने मध्यमद्विवचनविवक्षायाम् थस्-प्रत्यये भू थस् इति स्थितिर्जायते। तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण थसः स्थाने सर्वादेशे तम्-आदेशे भू तम् इति स्थितिर्जायते। ततः शपि गुणे अवादेशे भव् अ तम् इति जाते लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वड्डुदात्तः इति सूत्रेण भव इति अङ्गस्य अडागमे अभव तम् इति स्थिते वर्णसम्मेलने **अभवतम्** इति रूपं सिध्यति।

अभवत - पूर्ववत् भूधातोः लङि लस्य स्थाने मध्यमबहुवचनविवक्षायाम् थ-प्रत्यये भू थ इति जाते तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण थस्य स्थाने सर्वादेशे त-आदेशे भू त इति जाते शपि गुणे अवादेशे भव् अ त इति जाते लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वड्डुदात्तः इति सूत्रेण भव इति अङ्गस्य अडागमे अभव त इति स्थिते वर्णसम्मेलने **अभवत** इति रूपं सिध्यति।

अभवम् - पूर्ववत् भूधातोः लङि लस्य स्थाने उत्तमैकवचनविवक्षायाम् मिपि भू मि इति जाते तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण मिपः स्थाने अम्-आदेशे भू अम् इति जाते शपि गुणे अवादेशे भव् अ अम् इति जाते लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वड्डुदात्तः इति सूत्रेण भव इति अङ्गस्य अडागमे अभव अम् इति स्थिते अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपैकादेशे वर्णसम्मेलने **अभवम्** इति रूपं सिध्यति।

अभवाव - भू-धातोः लङि उत्तमपुरुषद्विवचने वसि भू वस् इति स्थिते शपि गुणे अवादेशे भव वस् इति स्थितौ वस् इति ङितः स्थाने विहितः उत्तमसंज्ञकः, सान्तश्च अस्ति। अतः नित्यं ङितः इति सूत्रेण वसः अन्त्यस्य अलः सकारस्य लोपे भव व इति स्थिते लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वड्डुदात्तः इति सूत्रेण भव

इति अङ्गस्य अभव व इति स्थिते अतो दीर्घो यञि इति सूत्रेण अतः अङ्गस्य दीर्घे आकारे **अभवाव** इति रूपं सिध्यति।

अभवाम - भू-धातोः लङि उत्तमपुरुषबहुवचने मसि भू मस् इति स्थिते शपि गुणे अवादेशे भव मस् इति स्थितौ मस् इति ङितः स्थाने विहितः उत्तमसंज्ञकः, सान्तश्च अस्ति। अतः नित्यं ङितः इति सूत्रेण मसः अन्त्यस्य अलः सकारस्य लोपे भव म इति स्थिते लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वड्उदात्तः इति सूत्रेण भव इति अङ्गस्य अभव म इति स्थिते अतो दीर्घो यञि इति सूत्रेण अतः अङ्गस्य दीर्घे आकारे **अभवाम** इति रूपं सिध्यति।

अनद्यतने भूते भूधातोः लङि रूपाणि अधः चतुरश्रे प्रदर्शितानि -

लङ्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
मध्यमपुरुषः	अभवः	अभवतम्	अभवत
उत्तमपुरुषः	अभवम्	अभवाव	अभवाम

अधः केचिद् धातवः दीयन्ते। तेषां रूपाणि एतावता अतिक्रान्तानि कानिचन सूत्राणि प्रयुज्य कर्तुं शक्यानि। तानि रूपाणि अभ्यासाय छात्रेण साधनीयानि।

१) **पठ** व्यक्तायां वाचि - **अपठत् अपठताम् अपठन्। अपठः अपठतम् अपठत। अपठम् अपठाव अपठाम।**

२) **गद** व्यक्तायां वाचि - **अगदत् अगदताम् अगदन्। अगदः अगदतम् अगदत। अगदम् अगदाव अगदाम।**

३) **अर्च** पूजायाम् - **आर्चत् आर्चताम् आर्चन्। आर्चः आर्चतम् आर्चत। आर्चम् आर्चाव आर्चाम।**

४) **व्रज** गतौ - **अव्रजत् अव्रजताम् अव्रजन्। अव्रजः अव्रजतम् अव्रजत। अव्रजम् अव्रजाव अव्रजाम।**

५) **कटेँ** वर्षावरणयोः - **अकटत् अकटताम् अकटन्। अकटः अकटतम् अकटत। अकटम् अकटाव अकटाम।**

६) **क्षि** क्षये - **अक्षयत् अक्षयताम् अक्षयन्। अक्षयः अक्षयतम् अक्षयत। अक्षयम् अक्षयाव अक्षयाम।**

७) **चितीँ** संज्ञाने - **अचेतत् अचेतताम् अचेतन्। अचेतः अचेततम् अचेतत। अचेतम् अचेताव अचेताम।**

८) **तप** सन्तापे - **अतपत् अतपताम् अतपन्। अतपः अतपतम् अतपत। अतपम् अतपाव अतपाम।**

९) **शुच** शोके - **अशोचत् अशोचताम् अशोचन्। अशोचः अशोचतम् अशोचत। अशोचम् अशोचाव अशोचाम।**

पाठगतप्रश्नाः

२४. अनद्यतने लङ्, भूते भविष्यति वा।

२५. लङ्विधायकं सूत्रं लिखत।

२६. अभवत् इतीह अड्विधायकं सूत्रं किम्।

२७. इतश्च इति सूत्रस्य वृत्तिं लिखत।

२८. लङि हलादेः अङ्गस्य अट् केन सूत्रेण।

२९. लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वड्उदात्तः इति सूत्रेण अट् कस्य आगमो विधीयते।।

 १) धातोः २) अङ्गस्य ३) प्रत्ययस्य ४) अभ्यासस्य

३०. इतश्च इति सूत्रस्योदाहरणं किम्।

 १) अभवः २) अभवताम् ३) अभवतम् ४) अभवम्

३१. अभवत् इतीह तिपः इकारलोपः केन सूत्रेण।

 १) इतश्च २) एरुः ३) नित्यं ङितः ४) अतो हेः

३२. आडजादीनाम् इति सूत्रस्योदाहरणं किम्।

 १) आगच्छति २) आतत् ३) आस्ते ४) भवानि

३३. एषु किं सूत्रं लोट्-लकारे न प्रवर्तते।

 १) एरुः २) शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ३) शेषे प्रथमः ४) इतश्च

पाठसारः

अस्मिन् पाठे लृट् लोट् लङ् चेति त्रयो लकाराः उपन्यस्ताः। तेषु लकारेषु भूधातोः रूपाणि साधयितुं यानि नूतनानि सूत्राणि प्रवर्तन्ते तानि उपन्यस्तानि।

क्रियार्थायाम् क्रियायां सत्याम् असत्यां च धात्वर्थव्यापारः भविष्यत्काले इति विवक्षा चेत् धातोः लृट् लृट् शेषे च इति सूत्रेण विधीयते। स्यतासी लृलुटोः इति सूत्रेण लृटि परतः शपं प्रबाध्य धातोः स्यप्रत्ययः भवतीति अस्य लकारस्य विशेषोऽस्ति। स्यप्रत्ययः आर्धधातुकसंज्ञकः। अतः अयम् आर्धधातुकलकारः इति प्रसिद्धिः।

विध्यादीनाम् अर्थानाम् प्रकटनाय धातोः लोट् लोट् च इति सूत्रेण विधीयते। आशिषि तु आशिषि लिङ्-लोटौ इति सूत्रेण लिट् लिङ् च विधीयते। विधिलोटि आशीर्लोटि च साधारणानि कार्याणि सन्ति। केवलं तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् इति सूत्रेण तिपः सिपः रूपयोः तातङ् इति आशीर्लोटि विशिष्टं कार्यम्। तेन भवतु भवतात् , भव भवतात् इति रूपं द्वयं तत्र भवति। अन्यानि रूपाणि विधिलोटि आशीर्लोटि च साधारणानि एव। तत्र इकारस्य उकारत्वाय एरुः, सेर्ह्यपिच्च इति सूत्रेण सिपः हि, अतो हेः इत्यनेन अतः परस्य हेः लुक्, मेर्निः इत्यनेन मिपः निः, आडुत्तमस्य पिच्च इति सूत्रेण उत्तमस्य आट् भवति इति लोटः सारसंक्षेपः।

कानिचन कार्याणि लङ् लिङ् लुङ् लृङ् एषां चतुर्णां ङित्-लकाराणाम् सन्ति। तानि च लोटि अपि अपेक्षितानि। अतः लोटो लङ्वत् इति अतिदेशेन तानि कार्याणि लोटि प्रापितानि। तानि तस्थस्थमिपं तान्तन्तामः इति तामादयः, नित्यं ङितः इति सूत्रेण वस्-मसोः सलोपश्चेति।

यस्य धातोः अर्थः व्यापारः अर्थात् क्रिया अनद्यतने भूते वर्तते इति प्रकटनाय तस्माद् धातोः अनद्यतने लङ् इति सूत्रेण लङ् लकारः विधीयते। लङ्-लकारस्य वैशिष्ट्यं यद् लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण हलादेः अङ्गस्य अट् भवति, आडजादीनाम् इति सूत्रेण अजादेः अङ्गस्य आडागमश्च भवति। इतश्चेति सूत्रेण ङितो लस्य परस्मैपदम् इकारान्तं यत् तदन्तस्य लोपः भवति।

इत्थम् संक्षेपेण इदमधेयं यत् लृटि शबपवादः स्यप्रत्ययः भवति।

लोटि लकारे तु इकारस्य उकारः, तु हि अनयोः तातङ् आशिषि, लङ्वद् अतिदेशः, तेन तामादयः सलोपश्चेति कार्यद्वयम्, सिस्थाने हि, अतः हेर्लुक्, मेर्निः, उत्तमस्या आट् इति एतानि कार्याणि भवन्ति।

लङि लकारे तु अट् आट् इलोपः, इति एतानि कार्याणि सन्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. लृट् शेषे च इति सूत्रं व्याख्यात।

२. ससूत्रं रूपाणि साधयत – भविष्यति भविष्यन्ति भविष्यामि

३. लोट् च इति सूत्रं व्याख्यात।

४. आशिषि लिङ्-लोटौ इति सूत्रं व्याख्यात।

५. मेर्निः इति सूत्रं व्याख्यात।

६. नित्यं ङितःइति सूत्रं व्याख्यात।

७. लोटः मिपः स्थाने अम्-आदेशः कुतो न भवति।

८. ससूत्रं रूपाणि साधयत – भवतात्, भवतु, भवताम्, भव, भवानि, भवाम।

९. अनद्यतने लङ् इति सूत्रं व्याख्यात।

१०. इतश्च इति सूत्रं व्याख्यात।

११. ससूत्रं रूपाणि साधयत – अभवत्, अभवन्, अभवः, अभवम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तरमाला

उत्तराणि- १

१. भविष्यामि।

२. न।

३. आर्धधातुकः।

४. लृटि लृङि च।

५. क्रियार्था या क्रिया ततः भिन्नार्थः एवात्र शेषः।

६. २

उत्तराणि- २

७. विध्यादिषु अर्थेषु धातोः लोट् स्यात्।

८. लिङ्लोटौ।

९. आशिषि लिङ्-लोटौ॥

१०. आशासनम् याच्ञा आशीः। अप्राप्तस्य इष्टस्य अर्थस्य प्राप्तुम् इच्छा आशीः।

११. लोटः इकारस्य उः स्यात्।

१२. लोटः स्थाने विहितस्य मिपः स्थाने निः आदेशः भवति।

१३. नित्यं ङितः।

१४. १

१५. २

१६. २

१७. ३

१८. ३

१९. ४

२०. १

२१. २

२२. ३

२३. ४

उत्तराणि- ३

२४. भूते।

२५. अनद्यतने लङ्।

२६. लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः।

२७. ङितो लस्य परस्मैपदम् इकारान्तं यत् तदन्तस्य लोपः।

२८. लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः।

२९. २

३०. १

३१. १

३२. २

३३. ४

॥इति पञ्चदशः पाठः॥